

УДК 327.39.01: 323.1+24-4

Станіслав ДАНКО
(Ужгород)

ІСТОРИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА»

Останнє десятиліття ХХ століття ознаменувало собою закінчення цілої епохи світової історії у багатьох аспектах: політичному, соціальному, культурному і, якщо можна так сказати, цивілізаційному. Потрясіння і докорінні зміни на політичній карті світу, які відбулись у 90-их роках минулого століття здебільшого пов'язують із розпадом могутньої імперії на азіато-європейських просторах, яку називали Радянський Союз, або Союз Радянських Соціалістичних Республік. Після його неочікуваного зникнення на теренах Східної Європи з'явилися нові незалежні країни. З іншого боку, якщо дивитися на цю подію з більш широкої точки зору, то в

1991 році утворився геополітичний вакуум, який негайно потрібно було заповнювати новими геополітичними стратегіями, зв'язками, союзами, альянсами, міжнародними організаціями та ін.

Але навіть після припинення існування СРСР, загалом картина відносин між Росією та колишніми республіками сильно не змінилися. Оскільки корінної зміни політичних еліт у цих країнах не відбулося (Прибалтійські республіки через специфічні причини враховувати не будемо), звідси практично всі вони стопорили у питаннях євроатлантичної інтеграції, демократичних трансформаційних процесах, а глави держав прагнули повернути стару авторитарну систему правління країнами, то міжнародні зв'язки між колишніми республіками залишалися відносно стабільними. З приходом до влади в Росії В.Путіна та його команди, яка уособлювала старі консервативні кола реваншистського характеру, яка сприймала розпад СРСР як найбільшу трагедію ХХ століття, як програш у «холодній війні» із Заходом, характер зовнішньої політики Російської Федерації змінився на більш агресивний, жорсткий, непримиренний, шовіністичний, навіть імперіалістичний. Росія перейшла від оборони до нападу. Метою її політики стало відновлення колишньої могутності Росії як держави, як імперії. Тому для нової російської влади такі держави, як Україна, Білорусія, Казахстан, Грузія були лише геополітичною помилкою, яку треба в обов'язковому порядку виправити. Тобто, замість того, щоб піти звичними демократичним шляхом налагодження добросусідських відносин з усіма новоствореними країнами, вона продовжує фактично політику СРСР, правонаступницею якого вона і є. Але будь-яку, навіть саму абсурдну політичну ідею, за доброю політичною традицією, потрібно оформити в наукову концепцію. Так виникає концепція «Русского мира», як пояснення і виправдання, легітимація зовнішньополітичної стратегії сучасної Росії, її війни з Грузією, «газових» і не тільки війн з Україною, економічного захоплення Білорусі, агресивної поведінки щодо прибалтійських країн та відмови від євроатлантичної інтеграції. Інструментом впровадження даної концепції, чи навіть доктрини, на сучасному етапі стала Російська Православна Церква, глава якої по суті і дав нове дихання «Русському миру».

Але, будь-який процес, подія, явище на геополітичній карті світу не виникає нізвідки. Їм передують численні фактори, першопричини та передумови, без яких ми навряд чи бачили наш світ таким, яким він є сьогодні. Виникнення концепції «Русского мира» в Росії на сучасному етапі також є наслідком численних історичних та політичних явищ. Саме тому так важливо проаналізувати ті історичні та ідейні передумови, які дали можливість сучасним російським політикам та ідеологам «Русского мира» створити його таким, яким він є: агресивним, грубим, шовіністичним, але водночас сакральним, простим і не завуальованим.

Мета статті: розглянути та проаналізувати історичні та ідейні передумови виникнення концепції «Русского мира».

Для виконання мети поставлені такі завдання:

- 1) встановити й розглянути історичні передумови та причини появи концепції «Русского мира»;
- 2) проаналізувати зміст, суть та основні положення ідеї «Москва – Третій Рим» в контексті апології месіанства та обраності московської держави;
- 3) охарактеризувати ідеологему «православ'я, самодержавство, народність» як основи формування сучасної концепції «Русского мира».

Варто зазначити, що дана проблематика не є розробленою у вітчизняній науковій літературі. Проте, слід згадати, що близьких за змістом тем торкались у своїх наукових роботах такі дослідники та публіцисти державно-церковних відносин, взаємовпливів, міжрелігійних конфліктів як В.Баранівський, І.Діак, І.Ісиченко, В.Перевезій, О.Шуба, М.Рибачук, Л.Мельник, О.Моця, Г.Темко та інші. З іншого боку, сама проблема по суті ще не розглядалася з наукової точки зору. Дані проблематика розвивалася лише у формі статей більше публіцистичного характеру. Тому розробка саме наукового й об'єктивного підходу до даної проблеми є необхідною і обов'язковою для більш глибокого розуміння не тільки тих суспільно-політичних процесів, які відбуваються всередині України, а й на міжнародному рівні. Теоретична важливість вивчення історичних та ідейних передумов виникнення концепту «Русского мира» пояснюється не тільки слабкістю наукової вивченості передусім в Україні, а, по-друге, тим, що власне сама панідея «Русского мира» перебуває у процесі свого становлення і оформлення.

Практична цінність дослідження даної теми зумовлена тим, що Росія – один із найближчих сусідів України, і її зовнішньополітичні амбіції безпосередньо торкаються українських державних інтересів. Тому, аби усвідомлювати можливі перспективи, ризики і небезпеки теорії «Русского мира» для України, необхідне вивчення і висвітлення даної теми у вітчизняній науці.

Якщо розглядати історико-політичні передумови, фактори та причини виникнення «Русского мира», то перш за все треба проаналізувати розвиток Росії, становлення її державності та як гравця на міжнародній арені. На карті Європи Росія довгий час була такою собі якщо не білою плямою, то територією, непізнаною для європейців, як Далекий Схід. Простір цей лежав, фактично, осторонь морських та й важливих сухопутних шляхів, що в умовах відокремленості, переважання природної в такій ситуації, елементарної самодостатності породжувало самотність та характерний суспільний лад. Татаро-монгольське іго, що два з половиною століття панувало в цьому просторі, посилювало його окремішність. Саме світ усамітненої спільноти знайшов своє вираження в міфологемі «Русского мира» і з часом заявив патерналістські претензії на месіанство та ошасливлення народів – закодовані знаки імперських устремлень.

Ці процеси почалися ще з часів Петра I, який «прорубував вікна у Європу», замість того, щоб просто відкрити двері і їх не зачиняти. Так було майже все ХІХ століття, коли вище дворянство Російської імперії спілкувалися між собою французькою мовою.

Також відмітимо, що знайомство з Європою завжди викликало в росіян двояке відчуття: захоплення і збентеження. Срофєєв так пише в «Энциклопедии русской души», що росіяни впевнені: «Вокруг враги. Все — враги... Мы — силачи. Украина — к ноге!» [2]. Риторика ворожого оточення і породжує колективну ксенофобію. А культ влади – загальну покірність і послухність. Досягнення кращого життя для Росії завжди бачилося тільки на екстенсивному шляху, через захоплення нових територій. Багатство мало приростати то Сибіром, то Кавказом, то ще чимось.

Але навіть процеси часткової демократизації та послаблення авторитарного режиму, які відбувалися в період так званої «Перебудови», не змінили суть системи. Адже відразу після краху Радянського Союзу еліта не почала здійснювати глибоку трансформаційні процеси встановлення демократичних цінностей, а не тільки інститутів, які не виконували тих функцій, що мали виконувати, а відразу перейшла до пошуку винних у розвалі попередньої системи. Їх і сьогодні називають: Горбачов, Захід, ЦРУ, тощо. Як результат, століттями напрацьована модель життя не зазнала глибоких трансформацій. Ленін так і залишився в Мавзолеї як сакральний і нетлінний знак особливого шляху, а російська історія до 1917 року стала масштабно ідеалізуватися. Про демократію і зміну суспільної парадигми життя всі й відразу забули.

Перед Росією постала дилема: або знайти заміну присоромленій комуністичній ідеї, або розпочати імплементацію демократії в усіх сферах суспільного життя і відмовитися від імперського майбутнього, що, на думку більшості росіян, в чомусь суперечило б шанобливому ставленню до величного минулого. Відмови від імперської політики, таким чином, не сталося. Потрібна була лише видозмінена, адекватна часові ідея, аксіоматична за формою і змістом, базована на канонах, непідвладних дискусіям. Вона й постала наприкінці першої декади ХХІ століття у вигляді «Русского мира» – нова-стара, неоімперіалістична ідея.

Схожі ідеї та міфологеми завжди були затребуваними в різних імперіях, особливо на первинних етапах їх становлення і розвитку. Саме тому вони формувалися в сферах сакрального буття, оскільки об'єднували етноси й народи на основі релігійного світогляду та завдяки ньому легітимізували центральну владу, вимагали покори через майже фанатичну віру й відданість. Тому не дивно, що, як пише в своїй статті Л. Мельник, «виходячи з політичної думки Стародавнього світу та епохи Середньовіччя, в світі могла функціонувати одна імперія» [3]. Таке політичне переконання неабиякого значення набуло і в християнському Римі.

Але після падіння Західної Римської імперії Рим не міг більше претендувати на роль центру християнського світу, тим більше, що він вже давно не був столицею імперії. На східних теренах постав Другий Рим – Константинополь, заснований імператором Константином як нова християнська столиця світу. Навіть після церковної схизми 1054 р. місто не втратило свого духовного значення навіть для християн західного обряду, а для греків,

які самі стали гордо називати себе «ромеями» (римлянами) Константинополь став символом Граду Божого, а Візантійська імперія – Царством Божим на землі. Відповідно, василевс, тобто візантійський імператор, не міг бути ніким іншим, як помазаником Божим. Тому саме Візантійська імперія, на думку патріарха Фотія, мусила дбати про весь християнський світ до другого пришествя Христа. Але 1453 р. Константинополь впав під ударами турків-османів, а тому колись могутня імперія начебто перестала існувати. Багато ідеологів Візантійської імперії та православ'я емігрувало до Москви як нової столиці східного християнства.

Московське князівство на той період і справді залишається єдиною православною державою. Ці політичні реалії й покликали до життя ідею її духовної першості. Ідея визрівала, і в 1492 р. Московський митрополит Зосима переконали, що тисячоліття бере початок з «нового царя Костянтина» і «нового Риму». Більше того, митрополит Зосима образно подав московського князя Івана III нащадком видатного візантійського василевса Константина, а «Новим Римом» назвав Москву. Тим самим вищесказане дає початок ідеї Третього Риму. Аргументація Зосима полягала в тому що, так як імператор Константин заснував новий Рим, а Володимир Великий охрестив Русь, то Іван III повинен стати імператором нового Константинополя – Москви.

Класичне ж формулювання даної концепції вийшло від псковського ченця Єлеазарського монастиря Філофея. В. Петренко у своїй монографії одностайно вбачає в сформульованій теорії Філофея «Москва – це Третій Рим», виключно політичний зміст [5, с. 117]. Філофей відчував вимоги часу посттатарської Русі. Він прагнув слабкій церковній організації протиставити інституційно міцну, взаємопов'язану. Держава й Церква з єдиним організаційним осередком у Москві мусили мати, хоча б у найзагальніших рисах, однакові ідеологічні переконання. Мислитель пішов далі – він багатозначно роз'яснював теологію народу, вбачаючи потребу культу царя й Церкви, поєднаних засобами християнської містики. Такий ґрунт давав би можливість підтримати будь-які внутрішні й зовнішні дії, в тому числі територіальний експансіонізм. Поряд із цим духовенство витратило багато років і зусиль для того, щоб розтлумачити князям та боярам її виняткову вагу. Князі вірили у своє древнє походження та апостольський характер своєї влади. На думку А. Андрусевича, це було виявом прагнення до зміцнення авторитету царя шляхом оточення його ореолом незвичності долі й святості [1].

І все ж таки ця ідея набуває офіційного статусу аж у 1589 році. Таким чином, з концепції «Москва – Третій Рим» витікають есхатологічно-месіанські ідеї з політичним акцентом.

В XVII ст. поряд із ідеологемою «Москва – Третій Рим» постала більш популярна в народі ідея «Святої Русі». Давньоруські мислителі вбачали певну позитивну роль для державотворення Русі не лише в політичних справах, але й у своєму відлюдненні, усамітненні та самозаглибленні. «Вітчизна істинна», «горний Єрусалим», для них обов'язково вбирають в себе Руську землю. «Свята Русь» являє собою перший етнокультурний образ соборності. Але ці дві ідеї приходять у зіткнення і переможцем виходить політизована імперська ідея «Москва – Третій Рим».

З початку правління Петра I та його намагання «прорубати вікно в Європу» ідеї типу «Москва – Третій Рим» похитнулися і не сприймалися так категорично сакрально як раніше, але Росія часів Петра I та його наступників не відмовилася від ідеї православної імперії як такої. Навпаки, російський правитель після скасування патріархії та створення Синоду став повноправним главою Церкви, а Московське царство з 1721 р. стало Російською імперією. Тобто, татарський титул «цар» був змінений на європейський титул «імператор», що ще більше відповідало візантійській традиції.

З цього самого моменту московський народ став «великоросійським», а звідси, підкорені русини (українці) стали «малоросами». Тобто паралельно йде й міфологізація колишньої московської держави як історичної спадкоємиці Київської Русі.

Наступники Петра «Великого» саме під приводом як історичного возз'єднання всіх православних слов'ян під куполом Російської імперії, так і відвоювання колишнього Другого Риму – Константинополя та звільнення всіх православних від турецького гноблення будуть вести безкінечні війни проти Османської імперії у XVIII-XIX ст.

Однак, незважаючи на все, Російська імперія як політична система на тлі інших європейських держав була цивілізаційним анахронізмом. Нестримне зростання Російської держави, яка поступово ставала все більш вибухонебезпечним «конгломератом» етносів,

конфесій, історико-географічних регіонів, господарських систем, соціальних шарів і культурних світів, було наслідком цілеспрямованої діяльності російської влади, яка намагалася зберегти, з одного боку, найбільш одіозні підвалини абсолютизму, а, з іншого, підтримувати курс на розширення геополітичної експансії [4].

Пошук у строкатому імперському соціумі – серед реально неспівпадаючих, різнопланових суспільних (станових, корпоративних, етноконфесійних, регіональних тощо) інтересів – єдиних основ державного ціледосягнення й спроби їх раціонального осмислення взагалі було вкрай ускладнено.

Тобто, підвалини зовнішньої політики були закладені та легітимізовані і через ідеї «Третього Риму», православної імперії, спадкоємиці Київської Русі, Візантії. Після того Європою разом з армією Наполеона Бонапарта пройшов дух Просвітництва, свободи, революції, а до Росії почали повертатися солдати й офіцери, що, воюючи проти французів й споглядаючи на життя й лад європейських народів, усвідомили відсталість їх батьківщини навіть після реформ Петра I [6, с. 238]. Після повстання декабристів у грудні 1825 р. відчувалася жорстка потреба у легітимації й консервації існуючого суспільного ладу.

Саме для цього призначалась цивілізаційна тріада імперської ідеології – «православ'я, самодержавство, народність» – яка була сформульована в 30-ті роки XIX ст. міністром народної освіти Росії С. Уваровим. Православ'я, вважав Уваров, є основою життя народу. Росіянин не уявляє свого життя без православної віри, яка охоплює всі аспекти його діяльності і буття. Сергій Уваров відзначав, що віра забезпечує кровний зв'язок між поколіннями, наступність традицій, оскільки «без любові до Віри предків народ, як і кожна людина, має загинути...» [8]. Підкреслюючи щирість й глибину релігійних почуттів росіян, С. Уваров попереджав імператора Миколу I про небезпечність ослаблення народної віри. Таким чином, С. Уваров розглядає православ'я як один з основних засобів захисту Росії та росіян від проникнення з Заходу містично-релігійних і політичних ідей, здатних нанести непоправну шкоду російській нації та російській державності.

Самодержавство, за С. Уваровим, являє собою головну умову існування Росії, це фундамент, на якому тримається вся Російська держава. Історичну роль самодержавства міністр вбачав у тому, що воно виступило об'єднавчим чинником російської держави. Створивши сильну єдину державу, яка згодом перетворилася на імперію, самодержавство забезпечувало протягом століть її цілісність і політичну самостійність. Самодержавство в доктрині С. Уварова безпосередньо впливало на інші основні принципи, зокрема, на народність.

Третій принцип уварівської формули – народність. Він чудово розумів всю складність й багатогранність цього поняття. Сутність поняття народності в працях С. Уварова зводиться до двох складових: російської нації і російської держави, які являють собою дві частини єдиного організму. Єдність народу і держави досягається шляхом спільного багатоговікового розвитку. Причому розвиток будь-якої держави, яка подібно людському тілу змінює свій зовнішній вид разом з віком, виступає у нього як природний процес, боротися з яким не має сенсу. Однак, за С. Уваровим, при всіх змінах рис державного ладу, сутність держави має залишатися незмінною.

Інша особливість принципу народності полягає в його динамічності. «Народність» таке ж давнє поняття, як православ'я і самодержавство, але, на відміну від останніх, вона зазнавала значних змін, зберігаючи старі й набуваючи нові риси.

Росія розвивалася й розвиватиметься завдяки своїй народності, спираючись на православну віру і монархію, без повернення до минулого, але й без рішучого руйнування існуючого порядку речей.

Саме теорія міністра С. Уварова стала фундаментом для формування чисто російського варіанту патріотизму. Якщо у Європі поняття патріотизм базувалася навколо ідеї етнічної нації, часто переливалася в ліберальний націоналізм, а в Сполучених Штатах Америки патріотизм вибудовувався на базі політичних цінностей свободи й рівноправ'я, тобто навколо ідеї політичної нації, то в Росії патріотизм являв собою ніщо інше як лояльність до влади. Тобто російський патріотизм був по суті державницьким патріотизмом, а держава була уособленням уряду та панівної ідеології. Тому довгий час, як в Російській імперії, так і в СРСР всіх інакомислячих, дисидентів, нелояльних режиму клеймували «зрадником народу», оскільки

народ – це держава, а держава – це цар (вождь). Ось осьовий принцип всієї концепції С. Уварова, який чітко можна прослідкувати і в наш час, у сучасній Російській Федерації.

Особливе місце в цій теорії відводилось Церкві, релігії, тобто православ'ю. Як вважає Г. Темко, церква ідеологічно обслуговувала потреби царського самодержавства [7, с. 111]. Через церкву держава намагалася контролювати духовний світ людини. Російська православна церква була фактично на побігеньках у самодержавства, відвойовуючи цим самим для себе численні привілеї як державної релігії. Якщо самодержавство підтримувало шовінізм, кріпацтво, то логічно, що і церква, за допомогою особливого трактування священних текстів, штампування лояльних владі ідеологів-ченців як своєрідних пропагандистів, підтримувала шовінізм, нерівність і їм подібні «християнські» принципи.

Але незважаючи на те, що надворі ХХІ ст., російська влада продовжує розвивати вчення про православ'я як основу для модернізації Росії. Хоча форму часів Миколи І «православ'я, самодержавство, народність» і змінили для маскування теоретичних джерел, суть залишилась та сама. І тепер, як пише у своїй статті Ю. Чорноморець, називає «православ'я» православними цінностями, «народність» замінює на російську культуру і мову, а «самодержавство», щоб прямо не замінити на «путінізм» пише як «особливі політичні традиції» [9]. Виходить вже більш сучасний варіант, який стає фундаментом для концепції «Русского мира».

Отже, Росія довгий час залишалася на периферії світових цивілізаційних процесів. Її простір лежав осторонь морських та й важливих сухопутних шляхів, що в умовах відокремленості, переважання природної в такій ситуації, елементарної самодостатності породжувало самотність та характерний суспільний уклад. Світ усамітненої спільноти знайшов своє вираження в різних міфологемах на різних етапах історико-політичного розвитку московської, а пізніше російської держави та імперії, з часом заявив патерналістські претензії на месіанство серед слов'янських народів – закодовані знаки імперських устремлень. А такі ідеї як «Москва – Третій Рим» та три стовпи російської держави: православ'я, самодержавство та народність і стали ідейними витокami та фундаментом для витворення сучасних концепцій російського імперіалізму, типу «Русского мира». Ідея Третього Риму стала підвалиною для формування геополітичної стратегії ще Московського князівства, а «православ'я, самодержавство, народність» заклали основи для внутрішньої стагнації суспільного ладу та його легітимації. Звичайно, «Русский мир» в сучасному варіанті твориться за рахунок і інших міфологем, як от «триєдиний народ» та «Свята Русь». Але саме згадані вище дві ідеологеми і стали базисом, на якому став вибудовуватися той своєрідний російський тип політичного буття, який ми бачимо на сучасному етапі.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрусевич А. Міт Росії. Москва – Третій рим [Електронний ресурс] / Анджей Андрусевич . – Режим доступу: <http://spilka.uaweb.org/library/andrusiewicz.html>
2. Газін В. «Русский мир»: нова реальність старого міфу [Електронний ресурс] / Володимир Газін // Дзеркало тижня. Україна. – 2011. – № 14. – Режим доступу: http://gazeta.dt.ua/SOCIETY/russkiy_mir_nova_realnist_starogo_mifu.html
3. Мельник Л. Месіанська складова імперських концепцій Риму [Електронний ресурс] / Людмила Мельник. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2011_47/Gileya47/P37_doc.pdf
4. Моця О. Держава і цивілізація в історії України. В Російській імперії, Речі Посполитій та Габсбурзькій монархії. Частина 6 [Електронний ресурс] / Олександр Моця. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/temy/istorija/1621-v-rosijskij-imperii-rechi-pospolitij-ta-gabsburzkij-monarhii-6.html>
5. Петренко В. Власть в церкви. Развитие концепции власти в Русской православной церкви / Виталий Петренко. – Черкасы: «Коллоквиум», 2012. – 294 с.
6. Петровський В. Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі / В.Петровський, Л.Радченко, В.Семененко. – Харків: «Школа», 2008. – 608 с.
7. Темко Г. Третій Рим: імперія проти України. Історико-політичний нарис / Григорій Темко. – Київ: «BeeZone», 2004. – 352 с.
8. Уваров С. О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством народного просвещения [Електронний ресурс] / Сергей Уваров. – Режим доступу: <http://russzastava.narod.ru/grandugarov.html>

9. Чорноморець Ю. Як не крутить Патріарх Кирил концепцію Руського світу, а все виходить «православ'є-самодержав'є-народність» [Електронний ресурс] / Юрій Чорноморець. – Режим доступу: <http://risu.org.ua/ru/index/blog/~chernomorets/36693/>

АНОТАЦІЯ

Данко С. ІСТОРИЧНІ ТА ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «РУССКОГО МИРА»

Стаття присвячена висвітленню основних передумов виникнення концепції «Русского мира». Проаналізовано історичні фактори, які вплинули на формування даної ідеології. Досліджено ідейні витoki концепції, а також міфології, що стали її теоретичною основою та сприяли кристалізації концепції «Русского мира» в сучасному її варіанті.

Ключові слова: Русский мир, Третій Рим, православ'я, самодержав'я, народність, Російська православна церква.

SUMMARY

Danko S. HISTORICAL AND IDEOLOGICAL BACKGROUND OF THE CONCEPT OF "RUSSKIY MIR"

The article is devoted to the basic prerequisites of the concept of "Russkiy mir". Analysis of historical factors that influenced the formation of this ideology. Investigated the ideological origins of the concept and the myths that have become its theoretical basis and contributed to the crystallization of the concept "n world" in its modern form.

Keywords: Russkiy mir, Third Rome, Orthodoxy, autocracy, nation, Russian Orthodox Church.